

Pomodernus modernybės atsakas

Gellner E. *Postmodernizmas, protas ir religija*, Vilnius: Pradai, 1992.

Kultūrinės alternatyvos

Ernesto Gellnerio studija *Postmodernizmas, protas ir religija* skirta esamai kultūrinei situacijai aptarti: pasaulis nėra (o atrodo, ir netampa) vienalytis ar vienakrypis – jame grumiasi labai skirtingų kultūrinių patirčių jėgos (visuomenės). Įprastinis tradicijos ir inovacijos priešpriešinimas, Gellnerio manymu, nebėra pagrįstas nūdienos atžvilgiu: “Yra ne du, o trys pagrindiniai varžovai” (P. 11). Taigi, anot autoriaus, yra trys poliai, iš kurių srūva savarankiškos, t.y. nesusiliejančios viena su kita kultūrinės orientacijos. Atskyrimo kriterijumi Gellneris laiko požiūrį į tiesą. Šiuolaikiškai orientacijai – postmodernizmui – būdingas absoliučios tiesos neigimas; priešinga šiai yra “fundamentalistinė” orientacija, kuri padalinta į dvi sroves: “racionalistinį fundamentalizmą” (P. 12), kuris, nors ir pripažįsta esant absoliučią tiesą, negali jos nurodyti, bei religinį fundamentalizmą, kurio teigimu, absoliuti tiesa yra, ji netgi labai aiški.

Polių išskyrimas, net jei ir ne vienintelis teisingas, be abejo, yra pažangus: tiek politiniai, tiek civilizaciniai XX a. antrosios pusės pokyčiai išryškina vadinamosios pomoderniosios Vakarų kultūros konfigūracijas. Savaimė suprantama, jog reakcingieji “tradicionalistai”, kad ir kiek mažai jų bebūtų likę, neketina nusileisti, kol jų nepastūmėja į pastarųjų vietą nustumtieji “modernistai”. Atsiranda lyg ir trinarė grandinė: archaiškieji tradicionalistai, su jais kovoję, bet jau įveiktieji modernistai, bei – galiausiai – viešpataujantieji pomodernistai. Tokia “grandinė” aptinkama Europoje, iš dalies Šiaurės Amerikoje. Bet ar ji randama kitur? Panašu, kad autorius nebyliai sutinka, jog tiek modernybė, tiek pomodernybė, o prieš pastarąsias ir tradicionalizmas įvairiose pasaulio dalyse buvo tapatūs. Tuomet kodėl atsakas į pomodernybę siejamas su viena, nors ir didele (ir ne tik geografine prasme) kultūrine orientacija? Ir pagaliau kieno tai atsakas: tradicionalistų, o gal modernistų? Gellnerio atsakymas: senųjų racionalistų bei religinių (islamo) fundamentalistų.

Gellneris, be abejo, nori aprėpti visą pasaulį – paskiras kultūras jis mato kaip visumos dalis, kaip dalys jos ir nagrinėjamos. Žvelgiant globaliai (o kad globalizacija pasaulyje vyksta, jau niekam nekyla abejonių), galbūt ir galimas toks elgesys; tačiau du iš trijų narių priklauso vienai kultūrinei erdvei, ir tarp jų vyksta tiesioginis perimamumas (seno/naujo kolizija), o trečiasis yra tik anų dviejų įtaką patyrusios gan skirtingos kultūrinės patirties atsakas. Autoriaus vadinamojo musulmoniškojo fundamentalizmo priešpriešinimas pomodernybei, suprantama, nėra neleistinas, tačiau vargu ar tą priešpriešą teisėtai galėtume perkelti į globalų tarpkultūrinių orientacijų lygmenį. Gellneris vis dėlto ryžtasi. Ir koks rezultatas?

Musulmoniškasis fundamentalizmas ar islamizmas?

Jei postmodernizmo bei “šviečiamąjo racionalizmo” kaip postmodernizmo alternatyvos aptarimas kyla iš pažįstamos situacijos (paties autoriaus gyventa toje kintančioje aplinkoje), tai religiniu fundamentalizmu pavadintosios orientacijos, kuri studijoje apžvelgiama pirmiausia, perteikimas kelia šiokių tokių abejonių.

Pirmiausia pažymėtinas nekritiškas termino *religinis fundamentalizmas* vartojimas. Gellneris religinį fundamentalizmą tapatina su musulmoniškuose kraštuose vykusiais ir tebevykstančiais procesais. Apie ne-musulmoniškąjį religinį fundamentalizmą jis nekalba; jo nedomina ir musulmoniškojo atgimimo atgarsiai Europoje bei Šiaurės Amerikoje. Visą savo dėmesį autorius nukreipia į Artimuosius Rytus – islamo tėvynę. Suprantama, kai kurių islamo, kaip ir kitų istorinių religijų, išpažinėjų

netenkina esama religijos padėtis bei visuomenės santykis su ja. Tačiau “fundamentalizmo” terminas pradėtas vartoti aptariant ne islamo, o krikščioniškojo pasaulio reiškinius. Iki 8-ojo dešimtmečio šis terminas net nebuvo siejamas su islamu. Šių žodžių sugretinimas nėra pakankamai pagrįstas. Tačiau būtent taip vartoja šį terminą ir Gellneris. Autorius, kalbėdamas apie istorines fundamentalizmo apraiškas islame, nesistengia daryti takoskyros tarp idėjinio *religinio* vahabitiškojo, mahdistiškojo bei panašaus fundamentalizmo ir Chomeini vadovaujamo bei Irano valdžios kituose kraštuose remiamo islamiškojo *politinio* judėjimo (nors autorius ir yra susipažinęs su fundamentalizmo pakraipomis). Šios takoskyros ignoravimas Gellnerį nuveda aplinkiniu keliu. Nepaisant kelių taiklių pastabų islamo doktrinos atžvilgiu, Gellneriui menkai tepavyksta atskleisti musulmonų kultūrinę ir religinę orientaciją, šiuo atveju požiūrio į tiesą prasme.

Gellnerio religiniu fundamentalizmu vadinama pozicija jokių būdu nereprezentuoja islamo: vargu ar daugiau kaip 20 nuošimčių musulmonų save tapatintų su autoriaus apibūdinamais “fundamentalistais”. Kyla klausimas: ar tie likę 80 nuošimčių jau nėra musulmonai? Gellneris ignoruoja ir dar svarbesnį (ypač patiems musulmonams) aspektą: sunitinis islamas jokia prasme netapatinamas su šiitiškuoju (šiuo atveju, dvylikininkų persų). Sunitinis islamas labiau nei kuris kitas turi teisę teigti absoliučios tiesos žinojimą – Pranašo Muchamedo gyvenimas (Sunnat) yra tos tiesos įsikūnijimas. Deja, Gellneris daugiausia aprašo šiitiškąją mažumą.

Taip pat labai abejotinas “aukštojo” ir “žemojo” islamo susiejimas su fundamentalizmu (kaip pastarąjį supranta Gellneris): vargu ar “aukštasis” islamas, t.y. žinovų bei mokovų deklaruojamasis islamas, yra reakcingosios musulmonų dalies nuostatų bei jų suponuojamų veiksmų pagrindas. Kad islamas nėra vienalytis ir galimi jo skirstymai įvairiais atžvilgiais – savaime suprantama, tačiau vadinamojo “aukštojo” islamo buvimas ne-fundamentalistiniuose musulmonų kraštuose (o gal tokių nesama?!) labai neapibrėžtas. Gellneris, nors kalba visumos vardu, išties nesistengia aprėpti tos visumos paskirų aspektų. Jis sukonstruoja tam tikrą idealųjį islamo tipą ir jį aptarinėja. Jei pastarasis tipas neatitinka realybės, vadinasi, jis netenka prasmės.

Apibendrinant pateiktuosius teiginius derėtų pažymėti, kad autorius, iš pradžių taip įžvalgiai atskyręs kultūrinės orientacijas, suklumpa įsipainiojęs į stereotipų bei paviršutiniškumo pinkles, aptardamas gerai nepažįstamą ir svetimą kultūrinę orientaciją.

Postmodernistinė alternatyva

Gellneris aptaria postmodernistinę orientaciją, kurią tiesiogiai sieja su reliatyvizmu (P. 43). Postmodernizmas – aiški alternatyva vieną fiksuotą tiesą teigiančiam fundamentalizmui – atmeta viena-reikšmės tiesos pretenziją. Nors Gellneris prisipažįsta nelabai suprantas, kas yra postmodernizmas (P. 42 – 43), jis vis dėlto ryžtasi jį aptarti.

Bet prieš pradėdami gilintis į autoriaus pateiktą aptartį, turėtume savęs paklausti, ar postmodernizmas yra globalus, ar tik lokalus, nors ir itin ryškus savo tarpsmo areale, fenomenas? Kitaip tariant, ar įmanomas “islamiškasis postmodernizmas”? Autorius, atrodo, apie tai nekalba. Jei išties neįmanoma “atrasti” postmodernizmo dabartiniuose musulmoniškuose kraštuose, baugu, kad Gellneris gali pasirodyti klasikinio skyrimo Rytai/Vakarai apologetu. (Šviečiamasis racionalistinis fundamentalizmas – trečiasis poliūs – išimtinai priklauso “Vakarų kultūrai”; to nedrįstų ginčyti nė pats autorius.)

Iš aptarties matome, kad postmodernizmas yra natūralus europinės intelektualinės revoliucijos produktas ir išdava. Jis radosi kaip padarinys daugybės kompleksinių istorinių įvykių, kurių, tiesa, vienas yra susijęs su kolonializmu. Neabejotina, kad Gellnerio pastaba, jog postmodernizmas gali būti aiškinamas kaip atsakas į kolonializmą (modernizmą) (P. 46), yra labai vaisinga. Nors Gellneris modernizmo netraktuoja kaip “kultūrinio krikščioniškojo fundamentalizmo”, tai, mano manymu, slypi jo įžvalgose. Kolonizatoriai stengėsi primesti savo tiesą (kuri galbūt nebuvo aiškinama tik vienu apibrėžimu, bet buvo suprantama kaip aiški ir vienintelė prasminga) tos tiesos nesupratusiems ir nenorėjusiems priimti “čiabuviams”. Kolonializmas numatė hierarchinę kultūrų subordinaciją. Atsakas į tą santykį buvo reliatyvizmas, teigiantis, kad nėra kriterijų, nustatančių kuri orientacija yra vertingesnė ar prasmingesnė, t.y. buvo atmestas tiesos objektyvinimo kriterijus. Toks pasikeitęs požiūris sukėlė ne tik

(ar ne tiek – bent jau Gellnerio tekste) tarpkultūrinio santykio virtimą iš vertikalaus į horizontalų (visos kultūrinės orientacijos reiškiasi tame pačiame lygmenyje), bet ir išskleidė mintį apie vienos tiesos negalimumą toje pačioje kultūrinėje erdvėje. Tačiau pats autorius įsivaizduoja, kad “kolonializmo drakono spardymas” yra vos ne svarbiausias pomodernistų užsiėmimas. (Ir tai kelia nuostabą – “nejaugi?”.)

Toliau Gellneris teigia, kad kitas pomodernistų žingsnis buvo apskritai humanitarinio pažinimo atmetimas. Ne visai aišku, kas būtent leidžia Gellneriui teigti, kad šiais laikais yra atmetamas humanitarinis pažinimas. Tiek socialinės, tiek kultūrinės antropologijos, o apskritai ir visų socialinių mokslų raida vyksta kaip tik priešinga kryptimi, t.y. akcentuojant pažinimo galimybių plėtrą. Tačiau autoriui atrodo taip: kadangi nebepasitikima faktais – jie paviršutiniški, “netikri”, o be to, neaišku, kieno primesti – tyrinėjimas yra tiesiog užsiėmimas, kurio vienintelis tikslas yra parodyti stulbinančią, į vieningą visumą nesusiejamą įvairovę (kaip priešpriešą vienovei ar vieningumui). Toliau arba chaosas, arba totalus nihilizmas. To, matyt, labiausiai Gellneris ir baiminasi. O visišką pomodernybės baigtį jis įsivaizduoja kaip tylėjimą (P. 61).

Autorius pernelyg sureikšmina subjektyvumo vaidmenį postmodernizme, teigdamas, kad pastarasis remiasi subjektyvizmu kaip ginklu kovoje prieš objektyvumą (žr. P. 58 – 59, 67). Tai tiesiogiai siejasi su požiūriu į tiesą: subjektyvizmas užkerta kelius į vieną (vieningą) tiesą – kiekvienas lieka su savo tiesa, kuri kitam gali būti ne tik nepriimtina, bet tiesiog nesuprantama. Gellneris, atrodo, mano, kad subjektyvumas yra ryškė ar net kalavijas, skaldantis žmoniją į nesusikalbančius trupinėlius; o jam taip norisi išlaikyti bendruomenę. Tik iškyla klausimas – kurią?

Panašu, kad postmodernizmo aptartį Gellneris susiaurina iki filosofijos katedrų (tą jis vėliau pripažįsta – P. 109), kuriose gal ir vyksta jo pateiktieji procesai, skleidžiantys nihilizmą per reliatyvizmą. Reikia sutikti, kad XX a. antrosios pusės filosofai išties užsižaidė svaiginančiu dekonstravimu bei objektyvumo ir net apskritai pažinimo falsifikavimu. Tai akivaizdu, ir būtent todėl galima kalbėti apie postmodernizmą kaip realų reiškinį, tačiau tik akademinį (na, dar meninį). Ar akademiškai meninis postmodernizmas priešpriešinamas politiniam islamizmui, – tai klausimas, kuris būtų pakankamai intriguojantis.

Teisingo mąstymo kelias

Tiesą sakant, postmodernizmas “demaskuojamas” lygiagrečiai ginant tradicinį racionalizmą (trečiąjį grandinės narį). (Apskritai tekste pateiktasis pirmasis narys – religinis islamo fundamentalizmas – atrodo labiau konjunktūriškas nei tikrai aktualus teksto sąrangai bei minčių tėkmei.) Autorius nuolat gretina postmodernistinę žiūrą bei jai oponuojančią tradicinę racionaliąją žiūrą. Gellneriui skaudu, kad atsisakoma objektyvumo paieškų, kad “visi paliekami patys sau”. Jis mano, kad daug kas nebetenka prasmės. Gal ir taip, tačiau Gellneris nejučiomis akademinų institucijų problemas pradeda projektuoti į bendrakultūrinį lygmenį, jas paskelbdamas globaliomis. Jam atrodo, kad seni geri akademikai nustumti, o į jų vietas sėdasi neaišku ko siekiantys postmodernistai. (Apie tai jis kalba p. 50 – 51.)

Didžiąją studijos dalį užimantis postmodernizmo linčiavimas baigiasi visišku jo atmetimu bei pasmerkimu. Postmodernizmo pamatinės nuostatos – reliatyvizmas, kraštutinis subjektyvizmas, agnosticizmas – pasmerkiami kaip visai netinkami “tikram mąstymui” (P. 93). Šia postmodernizmo aptartimi Gellneris mano sužlugdęs jo funkcionavimo pagrindą (tekste taip ir jaučiasi troškimas radikaliai sukritikuoti postmodernistus), o tuštumai užpildyti siūlo savo “teisingąjį” sprendimą – švietėjišką racionalistinį fundamentalizmą.

Kuo išsiskiria pastarasis požiūris? Gellneris tiki, kad tai tarpinis – gal todėl ir optimaliausias – kelias, kuriam būdingi kai kurie (suprantama, tik “gerieji”) abiejų aptartųjų kryptų požymiai. Jis atmeta tiesų pliuralizmo ar net jų nebuvimo idėjas – tiesa yra viena, ir ji pasiekama. Tačiau skirtingai nuo religinio fundamentalizmo, tiesa nėra išreikšta artikuliuotai, ir todėl jos reikia ieškoti. Savo nuostata, kad tiesa nėra “duota”, racionalistinis fundamentalizmas siejasi su postmodernizmu, bet priešingai negu pastarasis, nenusiteikęs tos tiesos ieškoti. Tiesą rasti įmanoma per pažinimą. Todėl

esminis racionalistų-fundamentalistų bruožas yra pažinimo teigimas. Ir ne bet kokio, o visas kultūrinės ribas peržengiančio pažinimo (P. 113 – 114).

Absoliutumą, kaip jis suprantamas istorinėse religijose, vieton stoja dar universalesnė teizmo forma – Dievą ar dievus (su jų apreiškimais) pakeičia pažinimas *über alles*. Pažinimas esąs tikrasis mąstyti neatpratusių kelias. Pažinimas, Gellnerio manymu, yra tiek universalus, kad kiti buvimo pasaulyje būdai (visi jie tik partikuliaristiniai) negali pretenduoti apimti visos žmonijos. Tiek religinis fundamentalizmas, tiek pomodernus reliatyvizmas negali susilaukti pasekėjų iš jiems svetimų visuomenių (kultūrų). Švietimo fundamentalizmas Gellnerio pakylėjamas net į transcendentinį lygmenį (P. 120), t.y. jis neva peržengia žemiškumą kaip atskirybę ir netvarumą.

Švietėjišku šis fundamentalizmas vadinamas neatsitiktinai – jo principai yra keletas šimtmečių senumo suformuluotų idėjų tąsa ir savotiškas gryninimas. Pats “Švietimo” terminas yra pozityvus, todėl šiame kelyje išvelgiama galimybė kaupti patirtį, taikant tam tikrą nuoseklų metodą, kuris įgalintų pažinimą (tiesos). Tiesą sakant, paties metodo išgryninimas ir yra sąlyga pažangai. O pažanga čia tikima besąlygiškai.

Tačiau Gellneris nekalba apie galutinius racionalistinio fundamentalizmo realizavimosi tikslus. Jis neteigia, kad tiesa tuoj bus rasta. Gal jam tai ir nerūpi? Gal sekuliarajame pasaulyje, kur dieviškoji apreiškimo tiesa jau devaluota, o visiškas tiesos nematymas baugina, žmogui parankiausias yra tikėjimo Tiesa kelias? Ar išvys žmogus tą tiesą, ar ne – jau ne tai svarbiausia; jam pakankamai gera “žinoti”, kad ta Tiesa kažkur tikrai yra.

Alternatyvos alternatyvoms

Gellnerio koketavimas su racionalistiniu fundamentalizmu turi keletą pasekmių, leidžiančių abejoti autoriaus pozicija. Nors jis neteigė vienintelis “teisingai” vertinąs padėtį bei žinąs išeitį iš “akligatvio”, į kurį veda tiek postmodernizmas, tiek religinis (islamo) fundamentalizmas, vis dėlto, priešingai jo kritikuotiesiems postmodernistams, Gellneris manė tikrai galįs adekvačiai suprasti svetimoje kultūroje vykstančius procesus ir todėl turįs teisę apibendrinti. Problemos iškėlimas išties pagirtinas. Tačiau šalia to būtinas ir daug išsamesnis tyrimas. Gellneris leidžia sau nekalbėti apie tai, kad religinis islamo fundamentalizmas gali būti matomas ir kaip atsakas į modernybę. (Tuomet jis gal būtų artimesnis postmodernizmui?) Ar tokiu atveju anksčiau minėta grandinė nepakistų? Į tai sunku atsakyti, nes pats autorius studijoje nepateikia savo modernybės sampratos. Aš nedirščiau modernybės tapatinti su “švietimo fundamentalizmu”; tačiau jei Gellneris būtų tokios nuomonės, tai šioji fundamentalizmo atmaina taptų lyg ir po-postmodernizmu. Gellnerio studijoje gana sunku atsekti ryšį bei santykį tarp islamo fundamentalizmo, iš vienos pusės, ir postmodernizmo bei racionalistinio fundamentalizmo, iš kitos.

Analizuodamas Gellneris pasitelkia tik keletą, jo manymu, pačių esmingiausių postmodernizmo bruožų. Tie bruožai, žinoma, ginčytini, bet jie iš esmės pagrįsti tik akademinėse sferose. Jo kaltinimas, kad postmodernistai uždraudė egzistuoti “vienintelei tiesai” ir taip padarė nusikaltimą, kuris sąlygojo jų moralinį nuodėmingumą, postmodernizmo bruožus perkelia į platesnį, kultūrinį, kontekstą.

Akademinė postmodernizmo atmaina tikrai nėra nors kiek žymesnė nekrikščioniškuose (vakarietiškuose) kraštuose. Šiuolaikinė musulmoniška pasaulietinė akademija išgyvena tik savo ankstyvąją jaunystę, todėl ji neturi laiko užsiiminėti visa ko persisotinusių vakariečių akademikų žaidimais. Vargu ar postmodernizmas kaip disciplina ten apskritai dėstomas universitetuose. Arabiškos postmodernistinės akademinės lektūros nebuvimas yra neabejotinas. (Čia nekalbama apie Europoje bei Šiaurės Amerikoje gyvenančius bei kuriančius neeuropinės kilmės akademikus – jie lygiai su kitais užsiima postmodernizmo reiškimosi tyrimais.) Musulmoniškajai humanitarinei akademijai apskritai svetimas tiesos kvestionavimas, nes bendrąja prasme net ir pati liberaliausia islamo pasaulyje kilusi teorija nediršta stoti opozicijon religijai (ir jos tiesai). Tai nereiškia, kad visi musulmonai liaupsina religinę tiesą ir pasiryžę dėl jos mirti. Visai ne, tiesiog viešai ta tiesa niekada nesmerkama dėl pamatinio musulmonų įsitikinimo, kad religinės tiesos yra ne žmogaus kompetencijoje. Nesutikti galima tik nebyliai, savo išganymo kaina.

Tačiau yra antroji postmodernizmo pusė – bendrakultūrinis viešas, neakademiniškas postmodernizmas. Jo bruožai jau šiek tiek kitokie: desakralizacija, gyvenimo fragmentacija, individualizacija, anonimiškumas bei anomiškumas, asmeninės tapatybės praradimas. Ar tai būdinga tik kokiam nors konkrečiai kultūrai? Argi išvardintieji procesai nevyksta musulmoniškuose kraštuose? Gellneris studijoje apie tai neužsimena. Ir vis dėlto... Dabartinės Arabijos pusiasalio valstybės (kas drįs ginčyti, kad jos ne musulmoniškos?!) sudaro vieną moderniausių, sparčiai turtejančių pasaulio regionų, kur tradicinė gyvensena, o su ja ir visa kultūra, užleidžia vietą būtent pomodernybės (tiesa, kiek modifikuotai) kultūrai. Vartotojiška visuomenė, sekuliarizavimas bei kiti bruožai, tokie svetimi islamui, jau įsitvirtino pokolonijiniuose arabų kraštuose. Tie minėtieji 80 nuošimčių musulmonų vartoja nemusulmoniškosios civilizacijos vaisius ir nejaučia dėl to kokio nors neatitikimo tarp “savo-musulmoniško” bei “svetimo-vakarietiško”. Tą neatitikimą pajutę bei skaudžiai jį išgyvenantys musulmonai bando “rasti tikruosius save autentiškoje savo kultūroje” – iš čia ir kyla fundamentalizmas (ar dar blogiau – islamizmas).

Tik labiausiai autoritariniuose musulmonų kraštuose, tokiuose kaip Iranas, Libija bei iš dalies Afganistanas, postmodernybė patiria fundamentalistinę atkirtį. Tačiau dar labai vertėtų pasigilinti, ar tas fundamentalizmas tikrai yra musulmoniškas (juk ne viskas, kas randasi musulmoniškuose kraštuose, tapatinama su islamu). Nuo postmodernizmo tuose kraštuose bandoma gintis atsiribojimu. Matyt, tai vienintelė veiksminga (nors ir labai nepatvari) apsaugojimo priemonė.

Gellneris mano, kad jo vadinamas islamiškasis fundamentalizmas gali būti geras opozicijos tiek postmodernizmui, tiek racionalizmui pavyzdys. Tačiau, neapsistodamas ties fundamentalizmo bei kitų žiūrų santykio paties Islamo areale aptartimi (jam tai neatrodo aktualu), jis imasi lyginamosios analizės. To rezultatas – totalinė postmodernizmo kritika. Galiausiai postmodernizmui atsvara paskelbęs racionalistinį fundamentalizmą bei išpažinęs savo tikėjimą juo, Gellneris pastumia skaitytoją į vienintelį “tinkamą” kelią – tikėjimą proto galia žengti tiesos horizonto link.